

**NEFSİN MERTEBELERİ VE KAHRAMANIN DÖNÜŞÜMÜ:
“DİBİ GÖRÜNMEYEN KUYU” MASALI ÜZERİNE BİR ÇÖZÜMLEME**

*(The Levels of the Soul and the Hero's Transformation:
An Analysis of the Tale of “the Well Without A Bottom”)*

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 02.06.2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 21.08.2025

Yayın Tarihi / Date Published: 30.10.2025

DOI Numarası / DOI Number: 10.20322/littera.1712509

Merve GÜNTAY BAŞAK

Öğr. Gör. Dr.

İstanbul Aydın Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

orcid.org/0000-0002-0140-6307

mguntaybasak@aydin.edu.tr

Makale Bilgisi

Değerlendirme: Bu çalışma çift taraflı kör hakemlik sistemi uygulanarak değerlendirilmiştir.

Etik Beyan: Çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.

Etik Kurul Belgesi: Makale için “Etik Kurul Belgesi” gerekmemektedir.

Benzerlik Taraması: “Benzerlik Raporu” İntihal.Net sistemi üzerinden alınarak tarama yapılmıştır.

Telif Hakkı: Çalışmanın hazırlanma sürecinde yazar/yazarlar tarafından “Telif Hakkı Formu” imzalanarak sunulmuştur. Yazar/yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler.

Atıf Bilgisi:

Güntay Başak, M. (2025). Nefsin Mertebeleri ve Kahramanın Dönüşümü: Dibi Görünmeyen Kuyu” Masalı Üzerine Bir Çözümleme. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 11(4), ss. 542-554. 10.20322/littera.1712509

Sorumlu Yazar:

Merve GÜNTAY BAŞAK, mguntaybasak@aydin.edu.tr

Özet

Çorum yöresinden derlenen ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde farklı isimlerle anlatılan, “Dibi Görünmeyen Kuyu” adlı halk masalının, tasavvufi nefis terbiyesi yaklaşımı doğrultusunda incelenmesi bu çalışmanın amaçlarındandır. Bu masal, bireysel ruh terbiyesi, sosyal sorumluluk ve kültürel bellek arasında kurulabilecek çok katmanlı bir bağın anlatı formunu temsil etmektedir. Masalda yer alan kuyunun dibine düşen genç kahramanın devlerle savaşması, kendi etinden kurban vermesi ve sonunda kardeşlerini affetmesi gibi olay örgüleri; tasavvufi yer alan nefsin mertebelerine karşılık gelecek biçimde çözümlenmiştir. Kahramanın içsel yolculuğu, klasik tasavvuf öğretisinde zikredilen “nefs-i emmâre”den “nefs-i mutmainne”ye uzanan bir seyrin halk anlatısı biçiminde temsiline işaret etmektedir. Masalda geçen kuyu, koyun, saç teli, kuş ve ışıklı dünya gibi öğeler ise, halkbilimi bağlamında hem metaforik hem pedagojik işlevler üstlenmektedir. Masalda geçen öğelerin, halkbilimi bağlamında anlatı unsurları olarak kullanılırken aynı zamanda pedagojik ve metafizik anlam katmanları taşıyan kültürel birer simge olduğu görülmüştür. Kahramanın düşüş, mücadele, özveri ve bağışlama eylemleri hem anlatısal ilerleme noktaları hem de bireyin iç dünyasındaki psikospiritüel değişimin dışavurumları olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, masalın olay örgüsü semboller aracılığıyla işleyen bir etik eğitim süreci olarak yorumlanırken, metin merkezli sembolik çözümlemeye yer verilmiştir. Tasavvufi yaklaşımın merkezinde yer alan “benlikten ayrılma” ve “hakikate yönelme” süreci, masalda kahramanın fiziksel mekânlar arasında geçirdiği geçişlerle anlatı düzleminde somutlaştırılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Tasavvuf, masal, nefis, sembol, dönüşüm.

Abstract

One of the aims of this study is to examine the folk tale entitled “The Bottomless Well,” which was collected from the Çorum region and told under different names in various parts of Anatolia, in line with the Sufi theory of self-discipline. This tale represents a narrative form of the multi-layered connection that can be established between individual spiritual discipline, social responsibility, and cultural memory. The plot elements in the tale, such as the young hero falling into the bottom of the well, fighting giants, sacrificing his own flesh, and ultimately forgiving his brothers, have been interpreted in a manner corresponding to the stages of the soul in Sufism. The hero's inner journey points to the representation of a journey from the “nefs-i emmâre” to the “nefs-i mutmainne” mentioned in classical Sufi teachings in the form of a folk narrative. Elements such as the well, sheep, hair, bird, and luminous world in the tale take on both metaphorical and pedagogical functions in the context of folklore. It has been observed that the elements in the tale are used as narrative elements in the context of folklore, while also carrying pedagogical and metaphysical layers of meaning as cultural symbols. The hero's actions of falling, struggling, self-sacrifice, and forgiveness are evaluated as both narrative progression points and expressions of psychological and spiritual change in the individual's inner world. In this context, the plot of the fairy tale is interpreted as an ethical education process that operates through symbols, and a text-centered symbolic analysis is provided. The process of “detachment from the self” and “turning toward truth,” central to Sufi theory, is concretized in the narrative through the hero's transitions between physical spaces in the fairy tale.

Key Words: Sufism, fairy tale, self, symbol, transformation.

GİRİŞ

Tasavvuf düşüncesi, bireyin içsel dönüşümünü merkeze alan yapısı dâhilinde anlatı geleneğiyle bir bağ kurmaktadır. Anlatılar, özellikle halk hikâyeleri, menkıbeler ve hatta masallar aracılığıyla tasavvufi kavramların sezgisel ve kalıcı bir biçimde aktarılmasını mümkün kılar. Sufi öğretiye özgü çeşitli semboller, anlatı düzleminde çok katmanlı anlam alanları oluşturur. Bu da okuyucunun manevi yolculukla özdeşleşmesini sağlar. Böylece anlatı, kurmacadan öte mecazlar aracılığıyla dillendirilen bir irfan alanı olarak kabul edilebilir. Özellikle “nefis terbiyesi”, teması kahramanın dönüşüm yolculuğu üzerinden anlatılarda somutlaştırılır. Böylece anlatı, bireysel arınma sürecini kültürel hafızada canlı tutan sembolik ve işlevsel bir araç hâline gelir.

Makalenin konusu olan *Dibi Görünmeyen Kuyu masalı*¹, Prof. Dr. Necati Demir tarafından derlenen ve Çorum Belediyesi tarafından yayımlanan, *Çorum Masalları* (2021) ile (s.1-4) yine Demir tarafından *Anadolu Masalları* (2021) ismiyle 10 cilt olarak yayınlanan eserin 3. cildinde (s.326-329) yer almaktadır. Masalda, insanın merak, cesaret ve adalet duygularını merkezine alan zengin bir anlatıdır. Masal, üç kardeşin tesadüfen rastladığı ve gizemli derinliğiyle dikkat çeken bir kuyu çevresinde şekillenir. Kardeşlerden en küçüğü, kuyunun gizemini çözmeye yönelik merakı nedeniyle kuyuya düşer. Burada insan mı yoksa cin mi oldukları anlaşılamayan ancak nihayetinde insan oldukları ortaya çıkan üç genç kızla karşılaşır. Kızlar, dev tarafından kaçırılıp mağaraya hapsedildiklerini ve altı gün sonra dev tarafından yenileceklerini anlatırlar. Küçük kardeşin kurtarılması için diğer iki kardeşi mağaraya gelir; ortanca kardeş, kuyudaki devin öldürülmesi için plan yapar. Dev, kılıçla başları ardışık olarak kesilmediği takdirde dirilecektir. Ortanca kardeş devin ilk iki başını kesmeyi başarır ancak üçüncü baş için başarısız olur; küçük kardeş devreye girerek devin üçüncü başını da keser ve böylece dev öldürülür.

Kurtuluşun ardından kardeşler ve kızlar kuyudan çıkmak için ip kullanırlar. Küçük kardeş, ilk olarak ağabeylerini, ardından kızları yukarı gönderir. Ancak kardeşleri, küçük kardeşin gösterdiği cesaret ve liderliğin gölgesinde kalacaklarını düşünerek onu kuyuda bırakırlar. En küçük kız ise kuyudan çıkarken ona iki saç teli verir ve bu telleri birbirine sürüttüğünde biri siyah, diğeri beyaz iki koyunun ortaya çıkacağını ve beyaz koyuna binerek yukarı çıkabileceğini söyler. Ancak küçük kardeş karanlıkta yanlışlıkla siyah koyuna biner ve daha derin bir yer altı şehrine iner.

Yeraltı dünyasında genç, halkın her ay dev tarafından bir kız kurban edilmesine engel olamayıp düğün havasında acı içinde vedalaştığını görür. Cesaretiyle ikinci bir devi de öldürerek halkı kurtarır. Minnettar halk ona istediklerini vaat eder fakat genç sadece yeryüzüne çıkmanın yolunu sorar. Halk bu konuda çaresiz kalır, genç de bir ağacın gölgesinde beklemeye başlar. Tesadüfen bir ejderhanın bir kuş ve yavrularını tehdit ettiğini görür ve devleri öldürdüğü kılıçla ejderhayı öldürerek kuş ailesini kurtarır. Kuş, ona minnettarlık göstererek yeryüzüne çıkmanın yolunu bildiğini söyler. Ancak

¹ Dibi Görünmeyen Kuyu masalı; Çorum, Osmancık Kumbaba köyünde oturan Ev hanımı 82 (1925) yaşındaki Ü. Topçu’dan 08.02. 2007’de derlenmiştir. Okuma yazma bilmeyen kaynak şahıs masalı annesinden dinlemiştir. (Demir 2021a: 29).

yaşlanmış olması nedeniyle gençten güç verecek yiyecek ve su talep eder. Genç bunları sağlar ve kuş onu taşıyarak yeryüzüne çıkarır. Yolculuk sırasında kuş, belirli işaretler verdiğinde gençten et ve su ister. Yiyecek bitince genç kendi bacağından et kesip kuşa verir. Kuş bu fedakârlığı fark ederek etini yemez ve yeryüzüne ulaştıklarında gençin bacağına iyileştirir. Yeryüzüne dönen genç, kardeşlerinin pişman olduğunu görür ve affeder. Kendisiyle evlenmek için bekleyen genç kızla mutlu bir hayat kurar. Masalın yapısının, tasavvufi seyrü sülûk süreci ile benzerlik gösterdiği söylenebilir. Adı geçen masalın, Anadolu’nun çeşitli yerlerinde farklı isimlerle anılmakta ve çeşitli versiyonlarının anlatıldığı bilinmektedir.

Bu çalışmada, masal baş kahramanının manevi yolculuğu, klasik tasavvuf öğretisinde zikredilen “nefs-i emmâre”den “nefs-i mutmainne”ye uzanan bir seyrin halk anlatısı biçiminde temsili üzerine yapılan bir değerlendirmedir. Ayrıca masalda yer alan; kuyu, koyun, saç teli, kuş ve ışıklı dünya gibi öğeler ise halkbilimi bağlamında sembolik olarak incelenmiştir.

1. Nefis ve Mertebeleri Üzerine

Nefis kelimesi, Arapça kökenli olup müennes bir isim olan nefis (نفس) kökünden türemiştir ve çoğulu enfâs (انفاس) olarak kullanılmaktadır. Arap dilinde farklı bağlamlarda kullanılan bu kelime, çok katmanlı anlamlar taşıyan bir yapı sergiler. Klasik metinlerde kelimenin zaman zaman ruh anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bu anlamıyla nefis, insanın bedeninin ötesine uzanan, maneviyatla ilişkilendirilen yönünü işaret eder. Bazı kaynaklarda ise kan anlamında kullanılması, nefsin yaşamsal işlevler ve biyolojik canlılıkla ilişkilendirilmesine katkıda bulunmuştur. Ancak nefis sözcüğü, sadece canlılık belirtisi ya da manevi öz olarak değerlendirilmez. Beden kalıbına yerleştirilmiş, ahlaki zayıflıkların ve kötü huyların ortaya çıktığı bir yer olarak da tanımlanır. İnsanın iç dünyasında hüküm süren arzu, öfke, kibir ve tamah gibi eğilimlerin kaynağını nefis oluşturur. Bu yönüyle nefis, bireyin benlik duygusunun taşıyıcısı olarak düşünülür. Tasavvuf geleneğinde nefsin çok yönlü yapısına özel bir önem atfedilmiş; onun eğitilmesi, denetlenmesi ve arındırılması manevi tekâmülün temel adımları arasında sayılmıştır. Ruhsal ilerleme ancak nefsin terbiyesiyle mümkündür (Kuşeyri 1990: 86-87).

Tasavvuf geleneğinde nefis kavramı, çok çeşitli anlamlar taşıyan zengin bir içeriğe sahiptir. Sözlüklerde yer alan tanımlamalarda bu kelimenin “insanın bedeni”, “ceset”, “kan”, “izzet”, “azameti ifade eden içsel güç”, “görüş”, “kötü bakış”, “bir şeyin cevheri”, “hamiyet”, “ceza”, “ızdırıp” ve “arzu” gibi birçok farklı anlamda kullanıldığı görülmektedir (Uludağ 2001:71). Bu anlam çeşitliliği, nefsin maddi ve manevi boyutlarda nasıl konumlandırıldığını açıkça ortaya koyar. Nitekim sufi düşünce içerisinde nefsin çeşitli mertebelerden geçtiği ve bu mertebelerin bireyin manevi yolculuğunda aşılması gereken sınavlar olduğu kabul edilir. Bu anlayışa göre nefis, yalnızca bireysel arzuların kaynağı değil, aynı zamanda insanın ilahi olana yönelme kapasitesini de içinde barındıran bir kavramdır. Nefsin çift yönlü doğası, onu insanın varlık yapısında merkezi bir konuma yerleştirir. Kavram, tarih boyunca hem dilsel hem de kavramsal düzeylerde çok yönlü bir tartışma alanı oluşturur.

Tasavvuf, bireyin içsel dünyasını arındırma ve Allah’a yakınlaşma amacı güden bir disiplin olduğundan bu yolculukta en büyük engel olarak görülür. Nefis, insanın içindeki kötü arzuların kaynağıdır. Tasavvufi düşüncede nefis, genellikle kötülüğü emreden (emmâre) olarak tanımlanır ve onun terbiyesi, manevi yükselişin temel şartıdır.

Tasavvuf düşüncesinde nefis mertebeleri, ilk dönemlerden itibaren farklı mutasavvıflar tarafından çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmalar, bireyin manevi yolculuğunda katetmesi gereken aşamaları belirlemek amacıyla ortaya konmuştur. Mertebelerin sayısı ve sıralanışı, her dönemde öne çıkan mistik anlayışa ve benimsenen seyrü sülûk modeline göre değişkenlik göstermiştir. Gazzâlî, Atâullah İskenderî, Râgıb el-İsfahânî, Necmeddin-i Kübrâ ve Şihâbüddin Sühreverdî, nefsi üç aşamada ele almıştır. Bunlar; emmâre, levvâme ve mutmainnedir. Bu sınıflandırma, nefsin arzu ve tutkuların egemenliğinden kurtularak huzur ve teslimiyete ulaşma sürecini yansıtır. Hakîm et-Tirmizî ve Eşrefoğlu Rûmî gibi bazı mutasavvıflar da dörtlü bir tasnif benimsemiş ve “mülhime” mertebesini bu sürece dâhil etmiştir. Böylece nefsin ilham alan, yaratıcı sezgiyle yön bulan aşaması da dikkate alınmıştır. Osmanlı dönemi mutasavvıfları ise genellikle daha ayrıntılı bir yaklaşımı tercih etmişler ve nefsi yedili bir düzende değerlendirmişlerdir. Bu anlayışta bireyin içsel dönüşüm süreci daha ince katmanlara ayrılarak tanımlanmıştır. Söz konusu yedi mertebe tasnifi, psikolojik ve metafizik derinlikleriyle Osmanlı tasavvuf geleneğinin nefis kavramına atfettiği önemi ortaya koymuştur (Muslu 2007: 44). Bu çalışmada, masalın başkahramanının manevi erginlenme süreci olan emmâre, levvâme ve mutmainne mertebeleri incelenecektir.

2. Kuyunun Dibi ve Mağara: Nefsin Derinliklerine Yolculuk

Nefs-i emmâre, insan benliğinin en aşağı basamağında konumlanan, denetimsiz ve eğitilmemiş bir dürtüler bütünüdür. Bu yapı, bireyi sürekli olarak kötülüğe sevk eder ve gerçekleştirdiği olumsuz eylemler karşısında herhangi bir vicdani rahatsızlık duymaz. Bu nefis türü, insanın ilkel arzularını ve içgüdüsel eğilimlerini barındıran dinamik bir güç alanı olarak tanımlanmaktadır (Çamdibi 1983: 133).

Kuyuya düşüş, masalda bilinçaltı ile temas olarak kabul edilebilir. Bu nokta aynı zamanda nefs-i emmâre aşamasıdır. Masal, kahramanın merakla kuyuya eğilmesi ve düşmesiyle başlar: “*Bu kuyu kardeşlerden küçüğün aklına takılmış, merak etmiş kuyunun başına gitmiş. Eğilip bakarken kuyuya düşmüş*” (Demir 2021a: 326). Nefis terbiyesi çerçevesinde bakıldığında insanın ilk aşamada düşkünlük hâlinde bulunduğu nefs-i emmâre konumuna denk gelmektedir. Burada düşüş, fiziksel bir kayıptan ziyade içsel bir kabuk kırılmasıdır. Kuyu, yeraltının -yani ölümün ve benliğin- karanlık katmanlarının sembolüdür. Bu ilk aşama, bireyin içsel yüzleşmeye zorlandığı eşiği de temsil etmektedir. Masalda bu mertebe, ilk olarak küçük kardeşin tek başına hareket ederek dibini görünmeyen kuyuya duyduğu merakla sembolize edilir. Bu davranış, bireyin henüz içsel denetim geliştirmemediğini ve arzularının etkisiyle hareket ettiğini gösterir. Aynı mertebe, ağabeylerin kardeşlerini kıskanarak

kuyuda bırakmalarıyla açığa çıkar. Nitekim kardeşlerin davranışları nefsin bencillik, kıskançlık ve üstünlük arzusu gibi olumsuz yönleriyle masal içinde somutlaşır.

Tasavvuf anlatılarında kuyu motifi, ilahi hakikatin derinliğini ve taşıdığı sırrı temsil eder. Ferîdüddin Attâr’a göre, Hz. Muhammed yeğeni Ali’ye ilahi aşkın sırrını fısıldar. Bu sırrın ağırlığını taşıyamayan Ali, Medine dışında ıssız bir su kuyusuna sırrı anlatır. Kuyunun derinliği ve boşluğu, bu kutsal bilginin yankısını taşır; sırrın ağırlığıyla dolup taşar ve etrafında kamışlar büyür. Bir çoban, bu kamışlardan birini kesip ney yapar, neyden çıkan ses ise Hz. Muhammed’e ulaşır. Böylece kuyu, kutsal sırrın taşındığı ve manevi hakikatin yeniden yankılandığı bir sembole dönüşür (Pakalın 1993: 689). Kahramanın düştüğü kuyu, aynı zamanda tasavvufi anlamda nefsin derinliklerini simgelemektedir. Bu düşüş, bireyin kendi iç dünyasındaki karanlık yönlerle yüzleşmesidir. Tasavvuf geleneğinde nefsin terbiyesi için bireyin kendi iç âlemine yönelmesi ve oradaki olumsuzluklarla mücadele etmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca mağara da kuyu gibi masalda önemli bir semboldür. Kahramanın varoluşsal yolculuğunda erginlenme, sembolik dönüşümünün kritik aşamalarındandır. Bu yolculukta mağara, kahramanın iç dünyasının derinliklerine inerek benliğin karanlık yönleriyle yüzleştiği ve yeniden doğuşunu hazırladığı önemli bir mekân olarak öne çıkar (Değer 2023: 76). Bu bağlamda mağara, masalda önemli aşamaların tecrübe edildiği ve kozmik başlangıcın yaşandığı eşik mekânlardan biridir.

3. Devlerle Mücadele: Nefsin Kötü Arzularıyla Yüzleşme

Nefs-i levvâme, bireyin yaptığı hataların farkına vardığı ve bu hatalar karşısında içsel bir sorgulama sürecine girdiği nefis mertebesidir. Nefs-i emmârenin aksine, işlenen yanlışları meşrulaştırmak ya da görmezden gelmek yerine, nefs-i levvâme samimi bir iç hesaplaşmayla “kendime zulmettim” gibi ifadelerle pişmanlık duyar. Bu vicdani rahatsızlık, bireyi hem hatalarının sorumluluğunu üstlenmeye hem de onları telafi etme yönünde gayret içine girmeye iter. Dodurgalı’ya göre (1998: 80) nefs-i levvâmenin bu özeleştirici sağlayan yönü, pişmanlıkla işleyen bir iç mekanizma olup kişinin kendini dönüştürme arzusuyla belirginlik kazanmaktadır.

Nitekim masalda devlerle mücadele ediş bir nevi ilk arınmayken levvâme nefesine denk gelmektedir. Kuyunun dibinde üç başlı devin varlığı, içsel benliğin çok katmanlı yapısına göndermedir: “İçeride üç başlı bir dev var. Bizi kaçırdı getirdi. Altı gün uyuyacak, sonra kalkıp bizi yiyecek” (Demir 2021a: 326). Dev, halk anlatılarında sıklıkla gücün ve yıkıcılığın timsali olsa da burada bireyin nefesine dair üç büyük tutkuyu (öfke, şehvet, kibir) simgelemektedir. Ortanca kardeşin devin iki başını kesip üçüncüde başarısız olması, nefsin yalnız kılıçla değil; dikkat, irade ve süreklilikle alt edilebileceğini gösterir. Küçük kardeşin devin üçüncü başını kesmesi, içgüdüsel iyilikle birleşen sezgisel eylem olarak yorumlanabilir. Bu aşama, nefs-i levvâme (pişmanlık duyan nefis) evresinin başlangıcıdır; insan, içindeki kötülüğü tanır ve ondan uzaklaşmaya başlar.

Bu devlerle yapılan mücadele, tasavvufi anlamda bireyin kendi nefsiyle yaptığı büyük savaştır. Bu savaş, anlatıda kahramanın manevi olgunluğa ulaşmasını sağlar. Tasavvufun zengin ve derinlikli alanında, varlığın hakikati, nefsin arıtılması, ahlakın yüceltilmesi gibi manevi yükselişin vazgeçilmez koşulları, insan ruhunun katettiği manevi dereceler ile haller ve vecd, istiğrak, aşk, sevgi, nefret gibi duyguların incelikli tahlilleri önemli bir yer tutar (Öngören 2011: 120).

Masalda nefs-i levvâme mertebesinin görüldüğü bir diğer nokta, küçük kardeşin devin varlığını öğrenmesinin ardından mücadele için sabırla beklemesi ve sonrasında ağabeyleri tarafından kuyuda terk edilmesidir. Bu durum, kahramanın hem kendi eylemlerini hem de başkalarının tutumlarını sorgulamaya başladığı, içsel farkındalığın geliştiği bir süreci temsil edebilir. Kardeşlerinin ihaneti, onun yalnızlıkla yüzleşmesine ve iç dünyasına dönerek değerlendirme yapmasına zemin hazırlar.

4. Yol Gösteren Kız ve Koyunlar: Arayışın Temsili

Tasavvufi anlayışta ilham ve keşif, doğrudan nefse yönelik bir tecelli olarak değerlendirilir. Bu manevi kazanımlar, nefsin belirli bir arınma ve olgunluk düzeyine ulaşmasından sonra mümkün hâle gelir. Nefs-i mülhimde nefis, ilahi yönlendirmelere açık hâle gelir; böylece hak ile batılı, iyi ile kötüyü ayırt etme kabiliyetini kazanır. Bu süreç, bireyin içsel arzularından uzaklaşarak daha saf ve selim bir idrake ulaşmaya başlamasını ifade eder. Söz konusu aşama, nefsin artık heva ve hevesin etkisinden kurtulup daha yüksek bir hakikat bilgisine yönelme çabasını temsil eder (Dodurgalı 1998: 79). Bu mertebe “Mülhime: Sırlara mazhariyet makamı” olarak adlandırılır (Bulut 2020: 171). Bu noktada nefis, yalnızca pasif bir öge olmaktan çıkar; aktif biçimde hakikati talep eden, sezgiyle yön bulan ve ilâhi olana yakınlık kurabilen bir yapıya bürünür. İlhamın kabulü, sadece bir bilgi kazanımı değildir. Dönüşüm ve sorumluluğun başladığı bir içsel uyanış söz konusudur. Mülhime nefsi, kahraman için bu aşamada görülmektedir. Kardeşler ihanete yönelir, kahramanı kuyuda bırakır. Fakat genç, kısmet olarak andığı kıza gösterdiği sevgi nedeniyle bir ödüle ulaşır: “*Eğer burada kalırsan, seni çıkarmazlar ise al sana iki tane saç teli. Bunları birbirine sürt, o zaman iki tane koyun gelir. Biri siyah, biri beyaz. Sakın ola ki siyah olana binme*” (Demir 2021a: 327).

Kızın verdiği saç telleri ve koyunlar, halk inancında doğaüstü bilgeliğin ve rehberliğin simgesidir. Siyah koyuna binilmesi, iradi bir hata değil; karanlıkta seçilemeyen bir sınav sayılabilir. Bu, nefs-i mülhime evresinde bireyin doğru ilhama yönelmeden önce geçirdiği karanlık yönleri simgelemektedir. Masalda kahramanın içsel sezgiye ve vicdani yönlendirmeye açık hâle geldiği nefs-i mülhime mertebesi, onun yerin yedi kat dibinde karşılaştığı halkın sorununu kendi meselesi gibi görmesi ve devle mücadele etme sorumluluğunu üstlenmesiyle belirginleşir. Bu aşama, kahramanın hem kendi selametiyle hem de başkalarının iyiliğiyle ilgilenmeye başladığı, benlik sınırlarının ötesine geçmeye hazırlandığı bir bilinç düzeyidir.

5. Yeryüzüne Dönüş: Nefsin Olgunlaşması ve Manevi Yükseliş

“Mutmain” sıfatı, tereddüt, korku ve kaygı gibi huzursuzluk veren duygulardan arınmış; sükûnet, iç huzuru ve güven duygusuna ulaşmış bir ruh hâlini ifade eder. Nefs-i mutmainne, kalbin ilahi nurla aydınlanması sonucunda olgunlaşmış, kötü huylardan arınarak güzel ahlakla bütünleşmiş bir nefis mertebesidir. Bu seviyedeki birey, tüm fiillerinin ilahi huzurda sorgulanacağına derin bir iman taşır. Dolayısıyla davranışlarını sürekli olarak Allah’ın rızasına uygunluk açısından değerlendirir ve bu konuda yüksek bir duyarlılık gösterir (Ayış 2014: 520).

Kahramanın nefs-i mutmainne mertebesine ulaşması bu noktada ortaya çıkar. Yeryüzüne çıkan genç, kardeşlerinin ihanetini affeder. Affetme, tasavvufta nefs-i mutmainneye ulaşmış bireyin özelliklerindendir. Bu noktada kişi artık kin tutmaz; yargılamaz, yalnızca tevazu ve sabırla yoluna devam eder. Masalın sonunda evlilikle tamamlanan bu döngü, bireyin iç ve dış dünyasında dengeyi sağladığını gösterir. Masalın sonunda kahramanın yeryüzüne dönmesi, nefsin terbiyesi sonucunda ulaşılan manevi olgunluğu simgeler. Bu dönüş, bireyin içsel yolculuğunu tamamlayarak toplum içinde erdemli bir yaşam sürmeye başlamasını temsil eder. Tasavvufi düşüncede nefsin terbiyesi sonucunda birey, nefs-i mutmainne “tatmin olmuş nefis” mertebesine ulaşır.

Toplumların ortak hayal gücü ve kültürel hafızası, belirli figürleri zamanla güç sembollerine dönüştürür. Doğanın kudreti, tarihî zaferler ve kolektif korkular bu figürlerde cisimleşerek mitler ve anlatılar yoluyla aktarılır. Aslan, kurt, dağ, kılıç ve ejderha bu tür figürler arasında yer alır. Özellikle ejderha hem maddi hem de manevi anlam katmanlarıyla çok boyutlu bir simge niteliğindedir (Koçak & Gürçay 2017: 36). Anlatılarda ejderhanın yer aldığı mekânların su, hava, dağ-mağara, ateş-şimşek ve ağaç gibi kültürel anlam katmanlarıyla yüklü unsurlarla ilişkilendirildiği görülmektedir. Bu unsurlar aracılığıyla ejderha figürüne kozmik, doğaüstü ve dönüştürücü bir nitelik atfedildiği dikkat çekmektedir (Nazlı 2023: 536-537). Masalda kahramanın kendi isteğiyle ejderhayı öldürmesi, kuşun ve yavrularının hayatını kurtarmasıyla da bu mertebeye varışı örneklendirilebilir. Masalın son bölümünde kahramanın kardeşlerini affetmesi ise ahlaki ve manevi bir mertebeye ulaştığını gösterir. Kardeşleri açıkça ihanet etmiş, onu kuyuya terk etmişlerdir; fakat buna rağmen genç kahraman onları bağışlamayı tercih eder. Bu eylemler, tasavvuf geleneğinde en yüksek ruhsal düzeylerden biri olan nefs-i mutmainne hâlinin habercisidir. Dolayısıyla bu affediş, bireyin benliğini ilahî iradeyle uyumlu hâle getirdiği derin bir içsel dönüşümün dışa yansımasıdır. Masalın bu yönü, halk anlatılarında ahlaki ve ruhsal olgunluğun nasıl temsil edildiğini de örneklemektedir.

Tablo 1. Masalda Yer Alan Sembollere Bir Bakış

Sembolik Unsur	Sembolik Anlam	Bağlamsal Yorumu
Kuyu	Bilinçaltı, içsel boşluk, sınanma	Masalın başında gerçekleşen düşüş, bireyin içsel karanlıkla yüzleşmesini başlatır.
Üç Başlı Dev	Nefsin tutkuları: öfke, kibir, şehvet	Kahramanın devlerle savaşı, tasavvufteki cihad-ı ekber'e denk düşer.
Üç Kız	Ruhsal değerler, sezgisel bilgi	Kurtarılmayı bekleyen bu figürler, nefsin safılaşmış yönlerini temsilen görünür.
Kılıç	İrade gücü, hakikati ayırma yetisi	Devleri öldürmek için kullanılan kılıç, aklın ve ruhun kararlılığını simgeler.
Saç Teli	Kadim bilgi, sezgi, manevi rehberlik	Kadın figürünün bıraktığı saç teli, halk inancında rehberliğin bir nesne aracılığıyla aktarımıdır.
Siyah ve Beyaz Koyun	Kader, tercih, doğru-yanlış ayrımı	Beyaz koyun ilahi yola, siyah koyun ise sapma ve düşüşe karşılık gelir.
Yeraltı Şehri	Bilinçaltının toplumsal izdüşümü	Halkı baskılayan dev, bireysel değil kolektif nefsin sembolüdür.
İkinci Dev	Devam eden sınanma	İkinci dev ile mücadele, arınmanın henüz tamamlanmadığını gösterir.
Ejderha	Benliğin aşılması öncesi nihai tehdit	Ejderha, fiziksel tehditten öte içsel korkuların biçimsel yansımasıdır.
Kuş	İlahi rehber, mürşit, sezgisel yol gösterici	Kuş, mürşit gibi kahramanı aydınlığa ulaştırır, metafizik rehberdir.
Et Kurbanı	Benlikten vazgeçiş, mutlak özveri	Kendi etini vermesi, benlikten geçişin maddi bir örneğidir.
Işık Dünya	Olgunluk, içsel aydınlanma, huzur	Kahramanın vardığı bu âlem, mutmainne nefsinin hâliyle örtüşür.
Mağara	Tevekkül, içe dönüş, arınma mekânı	Masalda mağara, kahramanın içsel yolculuğa adım attığı, benliğiyle yüzleşip dönüşüm geçirdiği sembolik bir eşik mekânıdır.

SONUÇ

Dibi Görünmeyen Kuyu adlı halk masalını tasavvufî nefis terbiyesi yaklaşımı bağlamında ele alınarak anlatının derin yapısında yer alan manevi dönüşüm süreçleri ortaya konmuştur. Bu minvalde, masalda geçen kuyuya düşüş, devlerle mücadele, özveri sahnesi ve ışıklı dünyaya ulaşma gibi olay örgüsü unsurların, tasavvufta tanımlanan seyrü sülûk süreciyle yapısal benzerlik gösterdiği görülmüştür. Kahramanın karşılaştığı zorluklara sabırla direnmesi, bireyin nefsin arzularına karşı verdiği mücadeleyi yansıtırken, özveri yoluyla başkalarının selametine hizmet etmesi ise tasavvufun ahlaki ilkeleriyle örtüşmektedir.

Masalda kullanılan saç teli, koyun, kuş ve ışık gibi semboller estetik işlev taşımalarının yanında, halkın kolektif bilinçaltında yer eden manevi kavrayışları da görünür kılmaktadır. Bu semboller aracılığıyla masal, bireysel arınma ve içsel tekâmül sürecini sade bir anlatı diliyle somutlaştırmıştır. Ayrıca kahramanın dönüşümünün hem bireysel hem de toplumsal bir sorumluluk anlayışıyla bağlantılı olması, halk anlatılarında etik düşüncenin merkezi bir yer tuttuğunu göstermektedir.

Bu masal, halk edebiyatı ile tasavvufî düşünce arasında kurulan anlam köprülerini belirginleştiren bir anlatıdır. Masal, sahip olduğu semboller aracılığıyla kolektif düzlemde ahlaki dönüşümün ve manevi eğitimin nasıl aktarıldığını ortaya koyarak halk anlatılarının yalnızca eğlence unsuru değil, aynı zamanda kültürel bir irfan taşıyıcısı olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Ayış, M. Ş. (2014). Semennûdî’de nefis mertebeleri. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(2), ss. 493-537.
- Bulut, H. (2020). Tasavvufî bir bakış açısıyla nefis. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 11(1), ss. 165-188.
- Çamdibi, H. M. (1983). *Şahsiyet terbiyesi ve gazali*. Han Neşriyat.
- Deger, Z. İ. (2024). Köroğlu’nun arketipsel yolculuğunda mağara sembolü. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 10(1), ss. 71-84.
- Demir, N. (2021a). *Anadolu Türk halk masalları*. Altınordu Yayınları.
- Demir, N. (2021b). *Çorum masalları*. Çorum Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü.
- Dodurgalı, A. (1998). Nefs ve eğitimi. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 5, ss. 75-82.
- Koçak, A. & Gürçay, S. (2017). Alevî-Bektaşî velâyetnâmelerinde ‘ejderha’ motifi”. *Journal of Analytic Divinity*, 1(1), ss. 34-64.
- Kuşeyri A. (2009) *Kuşeyri risalesi*. (S. Ulusağ, Çev.). Dergah Yayınları.
- Muslu, R. (2007). Halvetiyye’de “atvâr-ı seb‘a” yazma geleneği ve Sofyalı Bâlî’nin Atvâr-ı Seb‘a risalesi. *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, 18, ss. 44.
- Nazlı, A. (2023). *Türklerin kayıp kültü! ejderha*. Kömen Yayınları.
- Öngören, R. (2011). Tasavvuf. *İslâm Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yay. ss. 119-126.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. MEB Yayınları.
- Uludağ, S. (2001). *Tasavvuf terimleri sözlüğü*. Kabalcı Yayınları.

Ek.1

DİBİ GÖRÜNMEYEN KUYU MASALI

Bir gün üç kardeş dolaşırken bir mağarada dibi görünmeyen bir kuyu görmüşler. Daha sonra eve dönmüşler. Bu kuyu kardeşlerden küçüğün aklına takılmış, merak etmiş kuyunun başına gitmiş. Eğilip bakarken kuyuya düşmüş. Orada üç güzel kız görmüş. Şaşırان genç, onlara:

— Siz ins misiniz? Cin misiniz? Burada ne arıyorsunuz, diye sormuş. Kızlar da:

— Biz ne insiz ne de cin. Senin gibi bir âdemiz. İçeride üç başlı bir dev var. Bizi kaçırdı getirdi. Altı gün uyuyacak, sonra kalkıp bizi yiyecek, demişler. Genç de çaresiz beklemeye koyulmuş. Kardeşlerini merak eden iki ağabey, kardeşlerini aramaya çıkmışlar, bulamamışlar. Sonunda mağara akıllarına gelmiş ve ortanca olanı ipe kuyuya sallanmış. Bakmış ki kardeşinin yanında üç de güzel kız var. Şaşırmış, olan biteni anlatmışlar, devi göstermişler. Ortanca kardeş etrafına bakmış ve orada kocaman bir kılıç görmüş. Sonra:

— Ben bu kılıç ile devi öldürürüm, demiş. Kızlardan biri:

— Benim büyüklerimden duyduğuma göre devin bir kafasını kestikten sonra fırsat vermeden ikinci ve üçüncü kafasını da kesmek lazımmış. Yoksa dev hemen uyanırmış, demiş.

Bunun üzerine ortanca kardeş kılıcı almış, önce devin birinci kafasını, sora hemen ikinci kafasını kesmiş. Tam üçüncü kafasını kesecekken dev kılıca vurmuş, kılıç düşmüş. Hemen koşan genç kılıcı almış ve devin üçüncü kafasını da kesmiş. Bunun üzerine dev ölmüş. Küçük kardeş hemen ortanca kardeşini ve kızları da alıp kuyunun dibine gelmiş. Önce ağabeyini ipe bağlamış, o çıkmış. Sonra kızlardan birini bağlamış, o da çıkmış. Arkasından bağırmış:

— Ağabey, bu kız senin kısmetin. Sonra diğerini bağlamış ipe ve bağırmış:

— Ortanca ağabey! Bu da senin kısmetin. Sonra da üçüncü kızı bağlamış ve bağırmış:

— Bu da benim kısmetim, demiş. Sonra kendini bağlamış ve kardeşleri kendi kendilerine demişler ki:

— Bu devi öldürdü, bizi kurtardı. Bu çıkarsa bize üstünlük sağlar. Daha sonra hırsa kapılmışlar ve ipi keserek oradan uzaklaşmışlar. Küçük kardeşin kısmeti olan kız çok ağlamış ama dinlememişler. Ancak bu kız mağaradan çıkarken küçük kardeşe:

— Eğer burada kalırsan, seni çıkarmazlar ise al sana iki tane saç teli. Bunları birbirine sürt, o zaman iki tane koyun gelir. Biri siyah, biri beyaz. Sakın ola ki siyah olana binme. Beyaz olana binersen o zaman çıkarsın, demiş. Mağarada yalnız kalan gencin aklına saç telleri gelmiş. Hemen ikisini birbirine sürtmüş, koyunlar gelmiş. Genç karanlıkta fark edemeyip siyah olana binmiş ve koyun onu yerin yedi kat dibine indirmiş. Oraya gidince genç görmüş ki kocaman bir şehir, ama karanlık.

Biraz dolaşmış sonra bir şenlik görmüş. Hemen yanaşmış, düğün yeri gibiymiş ama insanlar ağlıyorlarmış. Sormuş:

— Neden ağlıyorsunuz, diye. İçlerinden biri:

— Burada kocaman bir dev var, bu her ay birimizin kızını yiyor. Vermezsek onun zulmünden kurtulamıyoruz. Her ay birimizin kızını kınalıyoruz, düğün eder gibi gönderiyoruz. Dev onu yer ve bize de dokunmaz, demiş. Genç onlara:

— Beni de oraya götürürseniz ben de o devi öldürürüm, demiş. Hemen götürmüşler ve genç diğer devi öldürdüğü kılıç ile bu devi de öldürmüş. Bunun sonucunda halk gence minnettar kalmış ve:

— Dile bizden ne dilersen demişler. Genç de:

— Sizden hiçbir şey istemem. Sadece beni ışık dünyaya götürecek bir yol söyleyin, demiş. Bunun üzerine oradaki halk şaşırılmış. Kendi aralarında konuşmuşlar ve içlerinden biri gelip gence:

— Bize biraz fırsat ver konuşalım, bunun yollarını arayalım. Bulunca gelir sana söyleriz, demiş.

Genç biraz dolaşmış ve bir ağacın altına uzanıp beklemeye koyulmuş. Biraz sonra bir kuş bağırtısı duymuş. Sese doğru biraz yaklaşmış ve ne görsün ki, büyük bir ejderha ağacın üstündeki büyük kuşa ve onun yavrularına doğru ilerliyor. Bir taraftan da korkan çaresiz kuş ve yavruları bağırıyor. Bunun üzerine genç, devleri öldürdüğü kılıcı çıkartıp hemen ejderhayı öldürmüş. Sonra anne kuş sevinmiş ve gence:

— Benim ve yavrularımın hayatını kurtardın. Dile benden ne dilersen, demiş. Genç de:

— Bana ışık dünyaya kavuşmanın bir yolunu söyle, demiş. Kuş da:

— Eyvah! Birkaç kere ışık dünyaya gitmiştim ama şimdi yaşlandım, gücüm yok. Yalnız sen bana üç tane davar gövdesi, iki tulum su getir ve burada hazır ol. Seni bütün gücüm ile ışık dünyaya çıkartmaya çalışırım, demiş. Bunu duyunca sevinen genç, hemen aramaya koyulmuş ve kuşun istediklerini bulmuş getirmiş. Kuş hemen gelmiş, eti bir yanına, suyu bir yanına almış, genci de üstüne bindirmiş. Tam yola çıkacaklarken gence:

— Bak insanoğlu, seni çıkartacağım ama sen ağzıma “gag” deyince et, “gıg” deyince su vereceksin, demiş. Sonra yola çıkmışlar. Genç, kuşa “gag” deyince et, “gıg” deyince su vermiş ama artık et bitmiş. Kuş “gag” demiş et yok, yine “gag” demiş et yok.

Hemen genç kılıcı ile bacağından et kesmiş ve kuşa vermiş. Bunu anlayan kuş eti yememiş, dilinin altına saklamış. Bir zaman sonra ışık dünyaya gelmişler. Kuş insanoğlunu indirmiş. Bakmış ki genç topallıyor.

Hemen seslenmiş:

— Dur insanoğlu, senin etini yemedim, demiş. Hemen eti ağzından çıkarmış ve elini gencin bacağına sürmüştü. Genç hemen iyileşmiş, kuşa teşekkür etmiş ve kuş geri dönmüş. Genç hemen evine gitmiş, gitmiş ki kardeşleri de yaptıklarına pişman olmuşlar. Kız da onu beklemiş. Sonra genç kardeşlerini affetmiş, kızla da evlenmiş. Mutlu mesut yaşamışlar. Onlar ermiş muradına, biz çıkalım kerevetine.